

EL MAS MARTORELL
DE SANT ESTEVE
DE PALAUTORDERA

M. RAQUEL MARTORI ROIG

El mas Martorell està situat a la partida anomenada La Plana de la par-ròquia de St. Esteve de Palautordera, al peu de la serralada del Montseny. És un mas del s. XIII, que ha arribat fins als nostres dies bastant deteriorat degut al pas natural dels anys i les reformes que s'hi han fet; actualment és un estable de bestiar. Se'n conserva una part de l'època de la construcció (foto n.º 1); la façana principal probablement fou refeta en el s. XVI (foto n.º 2).

Però per sort per a la seva història, s'han conservat molts dels documents patrimonials de la família Martorell, que n'ha estat propietària fins a començaments del s. XX. Són, en conjunt, 40 pergamins que comprenen des de l'any 1229 a 1559, i després una sèrie d'establiments, capítols matrimonials, àpoques, vendes, inventaris, testaments, creació de censals, donació de poders, llüismes, cancelació de deutes, etc., que arriben al dia 2 de setembre de l'any 1901.

Tota aquesta documentació està en vies d'estudi.

En el present treball ens fixarem bàsicament en algun d'aquests escrits que considerem molt importants:

- Un pergamí de l'any 1229, en el qual se'ns expliquen els preparatius legals fets per Ponç Martorell que pensava participar a la conquesta de l'illa de Mallorca.
- Un pergamí de l'any 1347, en el qual Bernat Martorell demana la llegítima al seu germà Jaume, i amb el qual demostrarem que es tracta de l'avi del conegudíssim pintor Bernat Martorell, el més important dels pintors catalans de la seva època.

En parlar de la conquesta de l'illa de Mallorca, hom pensa generalment amb la brillant personalitat del comte-rei Jaume I i amb el seu seguici de barons, laics i eclesiàstics, i cavallers. Tothom evoca les escenes descrites pel rei-cronista en el seu llibre «Llibre dels Feyts», i queden oblidats els centenars d'homes que van prendre part en l'expedició, els quals, en acompliment de les seves obligacions de súbdits o fidels, van participar a la conquesta, van col·laborar i van fer possible l'acció narrada per la prosa poètica de Jaume el Conqueridor, en els admirables capítols de la seva crònica que dedica a l'expedició.

El nom d'un d'aquests homes, al que sortosament s'ha pogut accedir després de més de 750 anys, és Ponç Martorell, el primer dels propietaris que coneixem del mas Martorell, el qual el dia 21 de juliol de l'any 1229, amb motiu de la seva «anada amb l'exèrcit a Mallorca», redacta el seu testament. És el més antic dels documents conservats i, a part de la importància per a conèixer els orígens d'aquesta família, ens permet saber alguns detalls de la desconeguda vida d'un camperol, que va viure en el primer terç del s. XIII, i va participar en una gesta bèl·lica tan important com fou la invasió de l'illa de Mallorca pel rei Jaume el Conqueridor.

El testament no ens diu el lloc on va atorgar-se, però probablement es deuria de redactar a la incipient Notaria del Castell de Montclús, centre administratiu de la jurisdicció dels senyors de les Agudes i dintre de la qual estava situat el mas familiar de Ponç Martorell. Diu Pons i Guri, que les sèries documentals de la Notaria de Montclús, actualment a l'Arxiu Fidel Fita d'Arenys de Mar, comencen l'any 1291 i són les més completes i una de les poques conservades amb fons del s. XIII. Aquest testament seria, doncs, anterior i el seu dipositari, el clergue Bernat de Vallgorguina, població que depenia del Castell de Montclús.

El text del testament ens permet concloure algunes dades biogràfiques i familiars de l'expedicionari. Ponç Martorell, hem de pensar que era jove, tot i tenir tres fills, ja que en el cas contrari no hauria estat soldat. Era vidu, perquè en l'escriptura no s'esmenta la seva muller, però se'ns diu que Maimó, el seu hereu, era fill legítim ja que pot disposar de l'herència paterna i materna. Té també dues filles que es diuen Maria i Guilleuma. Maimó és menor d'edat, i en previsió que Ponç Martorell pogués morir en l'expedició a Mallorca, confia l'administració del patrimoni al seu germà Ramon i quatre marmessors, tres dels quals firmen el testament a continuació de Ponç Martorell; el quart no deuria de fer-ho perquè no assistí a la redacció de l'escriptura.

Can Martorell. Detall d'una vella finestra (Foto n.º 1)

Can Martorell (Foto n.º 2)

És interessant i poc freqüent, el fet que unes dides constin com a beneficiàries d'un legat testamentari: Pereta i Ermessenda, reben conjuntament una de les donacions més valuoses de les ressenyades. El text diu que són dides de Ponç Martorell; però es podria interpretar o bé com a dides personals, ja que el testador era prou jove com perquè les dides visquessin encara, o bé com a dides al servei dels seus fills de poca edat. Fossin les dides seves o dels seus fills, rebien un tracte de favor de Ponç Martorell.

Per a les disposicions devotes, sufragis i sepultura, deixava uns 50 sous, que no creiem que fos massa poc en el valor de la moneda i nivell de preus en el primer terç del s. XIII. Quedaven distribuïts entre el clergue i el monjo que estaven dedicats a la cura d'ànimes i pastoral de l'església de St. Esteve de Palautordera, l'església mateixa i el seu culte i obra, l'altar de St. Esteve, la Seu de Barcelona i dues esglésies: Sta. Magdalena que era una capella que depenia del Castell de Montclús i Sta. Maria de Falgars.

El monjo que s'esmenta en el testament podria ser el representant del monestir de St. Cugat, ja que Palautordera corresponia a una de les quatre pabordies del monestir creades l'any 1173 (Major, Penedès, Palau i Llobregat), concretament a la de Palau que tenia les rendes de Gualba, Palautordera i altres parts del Vallès.

Són simbòliques les deixes que fa a l'església de Barcelona i a Guillem Umbert: aquesta última seria com un reconeixement de senyoriu.

En total entre les deixes, les despeses devotes i el pagament de l'enterament de Ponç Martorell, hi dedicava 85 sous i 6 diners, a més d'una quartera, mitja annona i dos cafissos de blat, dues ovelles i la vinya donada a les dides. Mancats de l'estudi d'altres testaments de data, àmbit geogràfic, social i econòmic, ens és molt difícil poder fer una aportació més aprofundida del valor representatiu de l'escriptura.

Tenim constància que Ponç Martorell va anar i retornar amb vida de Mallorca, perquè en un segon pergami conservat, el trobem signant un document esponsalici de la seva filla Guilleuma amb Arnau Jaume, el dia 21 de desembre de l'any 1237. (Doc. n.º 2.)

Amb aquest segon document conclouen les notícies biogràfiques d'aquest home, pagès de la parròquia de St. Esteve de Palautordera, que havia rebut dels seus pares un patrimoni, potser el mas Martorell, i que el deixava al seu fill Maimó, i del qual després en deixava una part, fos del familiar o de compra posterior, com a dot per a la seva filla Guilleuma. Ponç Martorell, hem de creure que era una home lliure, un petit propietari alodial, en aquell moment home propi de la família Montclús; aquesta va participar a la confirmació de tots dos documents signant-los en lloc destacat.

Ponç Martorell, sigui per voluntat pròpia i esperit d'aventura, o per obli-

gació feudal o personal, va prendre part a la conquesta de l'illa de Mallorca sota el comandament del comte-rei Jaume el Conqueridor, va retornar i va continuar vivint al seu mas a l'ombra del Castell de Montclús, contemplant la serralada del Montseny.¹

TRADUCCIÓ DEL DOCUMENT N.º 1

1229, juliol 21

En nom de Déu, jo Ponç Martorell, desitjo anar amb l'exèrcit a Mallorca i amb ple coneixement i salut, faig testament i elegeixo marmessors meus a Ramon Obaric, a Pere Batlle, a Morell de Sant Celoni i a Domènec de Cúria (o Cort), als quals us prego que si em morís sense haver fet cap altre testament, els meus béns mobles e immobles siguin distribuïts de la següent manera: En primer lloc deixo al meu fill Maimó, tots els meus béns mobles e immobles, com millor puguin ésser tinguts i per raó de l'herència materna i paterna, que en pugui disposar lliurement; i que ell mateix casi la seva germana Maria, aconsellat per homes dignes de crèdit, d'acord amb les lleis de la nostra terra, i si no ho volgués, que casi la seva germana Guillemma i que doni a la seva germana, la llegítima de tot l'honor esmentat, perquè en faci lliurement el que vulgui. Deixo a les meves dides Pereta i Ermessenda, la vinya de Planes i 10 sous i mig, que ho tinguin a mitges i que en facin el que vulguin. Deixo al meu germà Ramon, 20 sous, i a la filla d'Ermessenda de Pereta, 5 sous, i a la filla d'Ermessenda, germana meva, 2 ovelles, i a la filla de Domènec de Cúria... i de Berenguer, dos cafiços. Deixo al meu germà Joan de Des-Falgars mitja quartera de blat. Deixo a Morell de Sant Celoni, mitja quartera de blat i mitja annona. Per la meva ànima i per la meva sepultura, deixo 50 sous dels quals en deixo 5 a l'església de Sant Esteve de Palau, i al clergue i al monjo de dita església, 12 diners. Deixo al meu senyor Guillem de Umbert, 5 sous. També deixo 3 diners a la seu de Barcelona, i a Santa Maria de Palau, 6 diners i a l'altar de Sant Esteve, construït a l'església de Sant Esteve de Palau, 6 diners; i a Santa Maria Magdalena, la Sta. de Falgan, 6 diners i a la confraria de Rocalsvals 6 diners. Deixo al meu fillol, fill de Guillem Martí, 12 diners, i al fill Asbert des-Portal, 12 diners, i al fill de Guillem Pla, 12 diners; i al fill de Pere Guibert, 12 diners, i del reste que sigui per pagar la meva sepultura i en sufragi de la meva ànima a criteri dels meus marmessors. Mano també, que tots els meus deutes siguin pagats dels meus béns com es trobarà escrit

1. Ens ha ajudat en l'estudi del document, el Dr. Joan Cabestany i Fort.

en un paper que guarda el clergue B. Deixo el meu fill Maimó, amb totes les coses anomenades, en mans de Déu i del meu germà Ramon que en serà el tutor amb el consell dels meus marmessors, fins que Maimó hagi assolit la majoria d'edat. I jo Ponç, per a donar major fermesa a aquest testament, amb la meua pròpia el firmo, i el tinc per vàlid, mentre no en faci cap altre. Ha estat fet el dia 21 de juliol de l'any 1229. Signe de Ponç Martorell, testador que aprovo, firmo i juro aquest testament. Signe de Pere Batlle, signe de Morell de Sant Celoni, signe de Domènec de Cúria, que som els marmessors que aprovem i firmem sense cap dany per a vosaltres. Signe de Guillem de Montclús. Signe de Bernat, clergue de Vallgorguina, en poder del qual, Guillem de Montclús va firmar aquesta carta i la va fer escriure. R. prevere. No obstant, si l'esmentat Maimó, morís sense fills haguts de legítim matrimoni, que les coses que li deixo passin a la seva germana Guillema perquè en faci el que vulgui.

Signe de Guillem de Sant Andreu prevere, que ha escrit això amb lletres borrades a la línia 5 i esmenades en les línies 6 i 9, el dia i l'any escrits més amunt.

TRADUCCIÓ DEL DOCUMENT N.º 2

1237, desembre 21

Sigui conegut de tots, que jo, Guillema, filla de Ponç Martorell, amb el consell i voluntat dels meus amics, desitjo que tu, Arnau Jaume, siguis el meu legat marit i de tu, amb el voler de Déu, desitjo tenir fills; i et dono i constitueixo en el dia de les noces, per esponsalici teu, tot el meu mas de Campfranc, amb totes les seves possessions i pertenençes, armes i condretes, els molins i totes les altres coses que pertanyen a aquest mas, el qual, amb totes les altres coses són al comtat de Barcelona, a la parròquia de Sant Esteve de Palau en el lloc anomenat Campfranc i en altres llocs. I que totes les coses esmentades les tinguem nosaltres dos mentre visquem, però després de la nostra mort, que quedin pels nostres fills legítimament procreats i nascuts. Si s'esdevingués, la qual cosa no succeeixi, que els nostres fills o filles morissin abans que nosaltres, i tu, Arnau, marit meu, em sobrevisquessis, que tinguis i posseeixis plenament pel teu esponsalici i durant tota la teua vida, el mas esmentat i els molins amb totes les seves possessions, tan si t'has tornat a casar com si no, amb fills o sense fills. Però després de la teua mort, que tot l'honor predit torni als meus parents i tu faràs testament de totes les coses mobles d'acord amb les nostres lleis. Si s'esdevingués que tu, vivint sense fills legítims, algun dels meus parents et volgués sostreure el teu esponsalici, que no se li permeti

si abans no et dóna i paga, a tu o a qui tu vulguis, 160 sous de bona moneda de Barcelona, a raó de 88 sous la marca d'argent, o bé una marca d'argent per aquells sous, al còmput i recte pes de Barcelona; per totes les coses anomenades, obligo el meu esponsalici a tu i a qui tu vulguis. Fou fet això el dia 21 de desembre de l'any del Senyor de 123. Signe de Guillemma, que aprovo i firmo totes les coses predites. Signe de Ponç Martorell. Signe de Maimó, el seu fill, que aprovem i firmem totes aquestes coses. Signe del senyor Guillem de Montclús. Signe de la senyora Gueraula, la seva muller, que firmem i aprovem totes les coses dites. Signe d'Arnau de Palau, signe de Bernat Draper, testimonis. Jo, Guillem, sacerdot d'Olleta que ho he escrit i he fet el signe el dia i l'any més amunt escrits.

PERGAMÍ EL DIA 22 DE GENER DE L'ANY 1347 (doc. n.º 3)

Amb la lectura d'aquest pergamí, creiem poder aportar una nova dada sobre els orígens familiars del pintor Bernat Martorell que visqué en la primera meitat del s. XV.

Amb Bernat Martorell, conegut també com el Mestre del retaule de St. Jordi, es dóna la curiosa circumstància en la història de la pintura catalana, que els seus retaules eren reconeguts com els millors de la seva època, però es desconeixia qui n'era l'autor. Fou el senyor Duran i Sampere qui va poder identificar-los, a través d'un contracte del retaule de St. Pere de Púbol, trobat a l'Arxiu de la catedral de Barcelona a favor de Bernat Martorell; document que li va facilitar mossèn Josep Sanabre l'any 1937.

Segons Gudiol, la identificació era lògica, ja que sabem documentalment que Bernat Martorell era el pintor més important i sol·licitat de la seva època a Barcelona i, per altra banda, les obres del Mestre de St. Jordi eren també les més ben realitzades i les més belles.

Duran i Sampere va investigar molt sobre Bernat Martorell i va reunir una sèrie de documents que il·luminen la seva vida artística i familiar. Un d'aquests, és el que ens ha donat la clau per a enllaçar amb la història del mas Martorell: les capitulacions matrimonials entre Eulàlia Martorell (filla del pintor i de la seva primera muller Gabriela) i Pere Oms, fetes el dia 31 d'octubre de 1453, on es fa referència al besavi Bernat Martorell de Palautordera.¹

Aquest besavi Bernat Martorell, seria el qui, segons el nostre document, diu haver rebut la llegítima del seu germà Jaume el dia 22 de gener de 1347: «Jo, Bernat Martorell, fill de Bonanat Martorell i Elisenda la seva muller, difunts, de la parròquia de St. Esteve de Palau, confesso i reconec que vós

1. AHPB. Antoni VILANOVA, Manual 31, Lligall 8.

1. *Deus* 2. *Deus* 3. *Deus* 4. *Deus* 5. *Deus* 6. *Deus* 7. *Deus* 8. *Deus* 9. *Deus* 10. *Deus* 11. *Deus* 12. *Deus* 13. *Deus* 14. *Deus* 15. *Deus* 16. *Deus* 17. *Deus* 18. *Deus* 19. *Deus* 20. *Deus* 21. *Deus* 22. *Deus* 23. *Deus* 24. *Deus* 25. *Deus* 26. *Deus* 27. *Deus* 28. *Deus* 29. *Deus* 30. *Deus* 31. *Deus* 32. *Deus* 33. *Deus* 34. *Deus* 35. *Deus* 36. *Deus* 37. *Deus* 38. *Deus* 39. *Deus* 40. *Deus* 41. *Deus* 42. *Deus* 43. *Deus* 44. *Deus* 45. *Deus* 46. *Deus* 47. *Deus* 48. *Deus* 49. *Deus* 50. *Deus* 51. *Deus* 52. *Deus* 53. *Deus* 54. *Deus* 55. *Deus* 56. *Deus* 57. *Deus* 58. *Deus* 59. *Deus* 60. *Deus* 61. *Deus* 62. *Deus* 63. *Deus* 64. *Deus* 65. *Deus* 66. *Deus* 67. *Deus* 68. *Deus* 69. *Deus* 70. *Deus* 71. *Deus* 72. *Deus* 73. *Deus* 74. *Deus* 75. *Deus* 76. *Deus* 77. *Deus* 78. *Deus* 79. *Deus* 80. *Deus* 81. *Deus* 82. *Deus* 83. *Deus* 84. *Deus* 85. *Deus* 86. *Deus* 87. *Deus* 88. *Deus* 89. *Deus* 90. *Deus* 91. *Deus* 92. *Deus* 93. *Deus* 94. *Deus* 95. *Deus* 96. *Deus* 97. *Deus* 98. *Deus* 99. *Deus* 100. *Deus* 101. *Deus* 102. *Deus* 103. *Deus* 104. *Deus* 105. *Deus* 106. *Deus* 107. *Deus* 108. *Deus* 109. *Deus* 110. *Deus* 111. *Deus* 112. *Deus* 113. *Deus* 114. *Deus* 115. *Deus* 116. *Deus* 117. *Deus* 118. *Deus* 119. *Deus* 120. *Deus* 121. *Deus* 122. *Deus* 123. *Deus* 124. *Deus* 125. *Deus* 126. *Deus* 127. *Deus* 128. *Deus* 129. *Deus* 130. *Deus* 131. *Deus* 132. *Deus* 133. *Deus* 134. *Deus* 135. *Deus* 136. *Deus* 137. *Deus* 138. *Deus* 139. *Deus* 140. *Deus* 141. *Deus* 142. *Deus* 143. *Deus* 144. *Deus* 145. *Deus* 146. *Deus* 147. *Deus* 148. *Deus* 149. *Deus* 150. *Deus* 151. *Deus* 152. *Deus* 153. *Deus* 154. *Deus* 155. *Deus* 156. *Deus* 157. *Deus* 158. *Deus* 159. *Deus* 160. *Deus* 161. *Deus* 162. *Deus* 163. *Deus* 164. *Deus* 165. *Deus* 166. *Deus* 167. *Deus* 168. *Deus* 169. *Deus* 170. *Deus* 171. *Deus* 172. *Deus* 173. *Deus* 174. *Deus* 175. *Deus* 176. *Deus* 177. *Deus* 178. *Deus* 179. *Deus* 180. *Deus* 181. *Deus* 182. *Deus* 183. *Deus* 184. *Deus* 185. *Deus* 186. *Deus* 187. *Deus* 188. *Deus* 189. *Deus* 190. *Deus* 191. *Deus* 192. *Deus* 193. *Deus* 194. *Deus* 195. *Deus* 196. *Deus* 197. *Deus* 198. *Deus* 199. *Deus* 200. *Deus* 201. *Deus* 202. *Deus* 203. *Deus* 204. *Deus* 205. *Deus* 206. *Deus* 207. *Deus* 208. *Deus* 209. *Deus* 210. *Deus* 211. *Deus* 212. *Deus* 213. *Deus* 214. *Deus* 215. *Deus* 216. *Deus* 217. *Deus* 218. *Deus* 219. *Deus* 220. *Deus* 221. *Deus* 222. *Deus* 223. *Deus* 224. *Deus* 225. *Deus* 226. *Deus* 227. *Deus* 228. *Deus* 229. *Deus* 230. *Deus* 231. *Deus* 232. *Deus* 233. *Deus* 234. *Deus* 235. *Deus* 236. *Deus* 237. *Deus* 238. *Deus* 239. *Deus* 240. *Deus* 241. *Deus* 242. *Deus* 243. *Deus* 244. *Deus* 245. *Deus* 246. *Deus* 247. *Deus* 248. *Deus* 249. *Deus* 250. *Deus* 251. *Deus* 252. *Deus* 253. *Deus* 254. *Deus* 255. *Deus* 256. *Deus* 257. *Deus* 258. *Deus* 259. *Deus* 260. *Deus* 261. *Deus* 262. *Deus* 263. *Deus* 264. *Deus* 265. *Deus* 266. *Deus* 267. *Deus* 268. *Deus* 269. *Deus* 270. *Deus* 271. *Deus* 272. *Deus* 273. *Deus* 274. *Deus* 275. *Deus* 276. *Deus* 277. *Deus* 278. *Deus* 279. *Deus* 280. *Deus* 281. *Deus* 282. *Deus* 283. *Deus* 284. *Deus* 285. *Deus* 286. *Deus* 287. *Deus* 288. *Deus* 289. *Deus* 290. *Deus* 291. *Deus* 292. *Deus* 293. *Deus* 294. *Deus* 295. *Deus* 296. *Deus* 297. *Deus* 298. *Deus* 299. *Deus* 300. *Deus* 301. *Deus* 302. *Deus* 303. *Deus* 304. *Deus* 305. *Deus* 306. *Deus* 307. *Deus* 308. *Deus* 309. *Deus* 310. *Deus* 311. *Deus* 312. *Deus* 313. *Deus* 314. *Deus* 315. *Deus* 316. *Deus* 317. *Deus* 318. *Deus* 319. *Deus* 320. *Deus* 321. *Deus* 322. *Deus* 323. *Deus*

Jaume Martorell, germà meu de la parròquia esmentada, m'heu pagat a desig meu, tots aquells 50 sous moneda barcelonina de tern, que m'havíeu de donar i pagar per raó d'herència i llegítima meva paterna i materna i el seu complement, segons es conté més llargament en el document de remissió i definició fet per mi a vós, avui, i per l'autoritat del notari infrascrit», etc. Els testimonis són Berenguer d'Estrada, Pere March i Bernat Bruguera. El notari públic és Bonanat Bonmacipa del terme del castell de Montclús i la seva jurisdicció, el qual ho escriu i ho clou per l'autoritat del nobilíssim senyor Ponç, per la gràcia de Déu vescomte de Cabrera i senyor de la baronia del castell de Montclús. (Dor. n.º 3).

Però intentem refer la història que coneixem de Bernat Martorell. Sabem pel seu testament de 13 de desembre de 1452 publicat una vegada mort, que era fill de Pere Martorell, carnisser de St. Celoni. No sabem la data de naixement, però hauria de ser pels voltants del 1400, perquè la documentació ens el situa a Barcelona l'any 1427, amb un encàrrec per al monestir de Pedralbes. Abans d'aquesta data, tot són suposicions; suposicions que encaixen amb més certesa si, com creiem, hem trobat el tronc familiar del pintor en el mas Martorell.

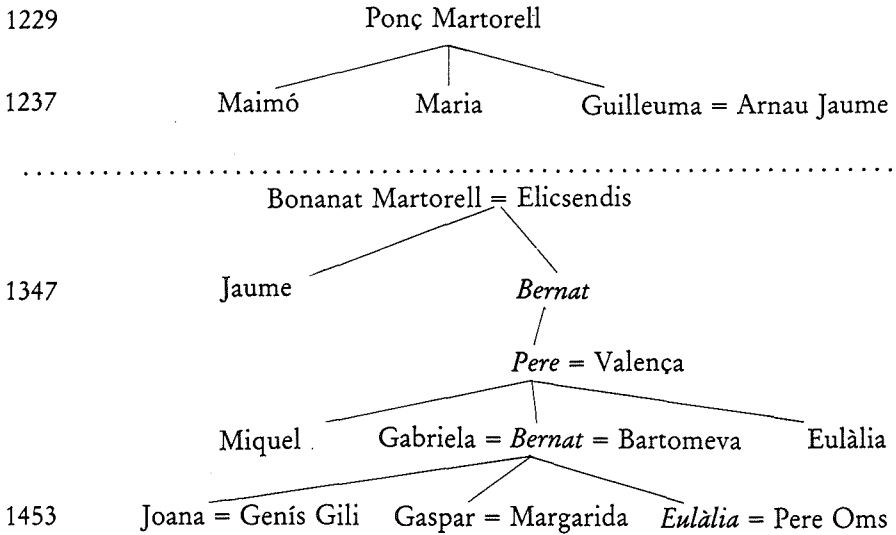
Se suposa també, que havia tingut probablement contacte amb el taller de Lluís Borrassà, on hauria après l'ofici. Sabem pels documents, que una de les últimes obres realitzades de Lluís Borrassà l'any 1424, fou un retaule de St. Esteve per a l'església de St. Esteve de Palautordera, part del qual és avui al Museu diocesà de Barcelona. Si Bernat Martorell era oriund de la zona, aquesta suposició podria ser més aviat una creença.

La nostra deducció, per tant, és que l'avi del pintor que portava el mateix nom, demana la llegítima en marxar de la casa pairal per instal·lar-se pel seu compte, probablement a Sta. Maria de Palautordera, ja que en el document dels capítols matrimonials hi llegim: «... Bernat Martorell de la parròquia de Sta. Maria de Palautordera, diòcesi de Barcelona, les avis paterns de l'esmentada Eulàlia»...

Un fill d'aquest, Pere, seria el que aniria a St. Celoni i de seguida o després d'uns anys, obriria una carnisseria.

Pere tingué tres fills: Miquel que continuà amb la carnisseria, Bernat i Eulàlia. Bernat, és el nostre pintor que, anant i venint de la casa pairal de St. Esteve de Palautordera a Sta. M. de Palautordera i St. Celoni, és més que probable que conegués el pintor Lluís Borrassà i amb ell, el món de l'art i la bellesa pictòrica del gran mestre. Lluís Borrassà mort l'any 1425 i Bernat Martorell, dos anys després el trobem vivint a Barcelona al carrer del Regomir, amb encàrrecs importants, cosa que fa creure que ja havia adquirit un mestratge i que el seu nom era conegut.

GENEALOGIA dels MARTORELL

BIBLIOGRAFIA

Arxiu particular de la família Adroer Martori.

Llibre dels Feyts.

PONS I GURI: Circular n.º 11 i n.º 14 de l'Arxiu Històric i Museu Fidel Fita.

Els Castells Catalans, vol. IV.

Cartulari de St. Cugat: Doc. n.º 1.308 i 1.309.

A. PLADEVALL: Revista AUSA, n.º 21.

G. BARRAQUER, *Casas de religiosos en Cataluña.*

F. SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor.*

MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*.

ROVIRA I VIRGILI, vol. II.

DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. III.

GUDIOL I RICARD, *Bernat Martorell*.

POST, *A history of spanish painting.*